

Els processos de metropolitanització a Catalunya, un estat de la qüestió

Sergi Cuadrado Ciuraneta

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
sergi.cuadrado@uab.cat*

Resum

L'objectiu de l'article és realitzar un estat de la qüestió dels nombrosos estudis que s'han fixat en els processos de transformació territorial i urbanística a Catalunya, en els darrers vint-i-cinc anys. L'article recull, en primer lloc, les aportacions que s'han centrat en el desenvolupament de les dinàmiques metropolitanes, desplegadas en un inici des de Barcelona però que amb el temps han tendit a ser comunes a tot el territori català. En segon lloc, l'atenció es fixa en els autors que s'han aproximat a les transformacions experimentades pels espais no estrictament metropolitanos, que suposen una certa recuperació demogràfica, i una certa expansió de la urbanització. Finalment, es repassen les aportacions que analitzen els canvis experimentats pels espais turístics consolidats del litoral, que veuen modificades les seves funcions i adquireixen un nou component residencial. Amb la conjunció d'aquestes dinàmiques, el territori català s'estructura, cada vegada més, com una única unitat funcional.

Paraules clau: metropolitanització, dispersió metropolitana, urbanització rural, residencialisme, Catalunya.

Resumen: *Los procesos de metropolización en Cataluña, un estado de la cuestión*

El objetivo del artículo es realizar un estado de la cuestión de los numerosos estudios que se han fijado en los procesos de transformación territorial y urbanística en Cataluña, en los últimos veinticinco años. El artículo recoge, en primer lugar, las aportaciones que se han centrado en el desarrollo de las dinámicas metropolitanas, desplegadas en un inicio

desde Barcelona pero que con el tiempo han tendido a ser comunes en todo el territorio catalán. En segundo lugar, la atención se fija en los autores que se han aproximado a las transformaciones experimentadas por los espacios no estrictamente metropolitanos, que suponen una cierta recuperación demográfica, y una cierta expansión de la urbanización. Finalmente, se repasan las aportaciones que analizan los cambios experimentados por los espacios turísticos consolidados del litoral, que ven modificadas sus funciones y adquieren un nuevo componente residencial. Con la conjunción de estas dinámicas, el territorio catalán se estructura, cada vez más, como una única unidad funcional.

Palabras clave: metropolización, dispersión metropolitana, urbanización rural, residencialismo, Cataluña.

Abstract: *The metropolization processes in Catalonia, a state of the art review*

The aim of this paper is to do a state of the art review on territorial and urban transformation in Catalonia using numerous studies that have analyzed these processes in the last twenty-five years. The attention focus, firstly, in development of metropolitan dynamics, deployed initially from Barcelona, but eventually spread throughout Catalonia. Secondly, on those authors that analyzed the transformation of non metropolitan areas, involving certain demographic recovery, and some expansion of urbanization. Finally, this paper reviews the changes in consolidated coastal tourist areas, which have modified their functions and take on new residential component. With the combination of these dynamics, Catalonia is increasingly structured as a single functional unit.

Key words: metropolization, suburbanization, rural sprawl, residencialism, Catalonia.

* * *

Introducció

Amb la progressiva dispersió del fet urbà, determinades activitats, objectes i estils de vida s'estenen per la totalitat del territori, fins arribar a llocs tradicionalment situats al marge de les dinàmiques metropolitanes, configurant un nou espai urbà descentralitzat, discontinu, que s'estén al llarg de les vies de comunicació, i s'organitza en xarxes de centres i sistemes urbans amb dimensions variables segons la funció o el temps.

Aquests processos de dispersió, tant per les seves dimensions com per les modalitats que presenten, van merèixer el qualificatiu, per part d'un autor com Francesco Indovina (2003), de "nova *metropolitanització* del territori", entesa no com la expansió física del fet urbà-metropolità, sinó com la integració en un únic conjunt de diferents àrees i territoris urbans dispersos, entre els quals s'estableixen interrelacions i interdependències des del punt de vista econòmic, social, cultural, etc.; una estructura que s'organitza segons una xarxa de jerarquies variables, i que tendeix a estendre's per tot el territori. A aquest fenomen han

contribuït elements com la descentralització i la desconcentració de les activitats productives, la dispersió de la població, amb les migracions que es realitzen en funció de les dinàmiques del mercat de l'habitatge, pel diferencial de preus existent entre unes i unes altres àrees, i l'augment de les mobilitats quotidianes (la obligada, relacionada amb les dinàmiques del mercat laboral, però també la no obligada i lligada a les activitats de l'àmbit de l'oci), entre altres.

Totes aquestes dinàmiques es manifesten a Catalunya raó perquè, al llarg de les següents pàgines, es perfilarà el marc d'anàlisi que constitueixen les aportacions d'un bon nombre d'autors, que s'han aproximat a aquestes qüestions amb el focus situat en el territori català, en els darrers vint-i-cinc anys. En aquest sentit, la creixent transformació del territori i l'augment de la complexitat en els usos del sòl que s'ha detectat a Catalunya en aquest període ha fet del nostre país un bon exemple de les noves dinàmiques d'urbanització que s'han desplegat sobre els territoris de l'Europa mediterrània, en relació amb els processos de globalització de l'economia i l'augment dels fluxos de mobilitat i, més concretament, dels processos de *metropolitanització*.

Així doncs, l'objectiu de l'article no és altre que realitzar un estat de la qüestió dels estudis que s'han fixat, d'una manera o altra, en els processos de transformació territorial i urbanística a Catalunya, en el darrer quart de segle.

La literatura sobre aquestes temàtiques a Catalunya és extensíssima. De fet, aquestes qüestions han constituït una de les principals preocupacions dels diferents analistes del territori en els darrers vint-i-cinc anys. L'article consisteix, així doncs, en un exercici de síntesi, fruit de la revisió bibliogràfica dels treballs publicats fins a la data sobre els processos de transformació territorial i urbanística. Per a l'elaboració d'aquest text, s'ha recollit un conjunt de poc menys de 150 referències, conformat tant per assajos de caràcter més general, com per recerques més aplicades i estudis de cas. En aquesta línia, s'han resseguit aportacions realitzades majoritàriament des de la geografia, però també se n'han recollit de fetes des d'altres disciplines, com l'arquitectura, l'economia o la sociologia. S'han treballat sobretot autors catalans, tot i que també s'han inclòs, quan el text així ho requeria, algunes referències d'autors d'altres punts de l'Estat, o de l'estranger. Igualment, s'ha mirat de restringir la recerca a publicacions fetes a Catalunya o a la resta de l'Estat. En aquest sentit, destaca la valuosa aportació que suposen les quatre revistes susceptibles de publicar articles sobre aquestes temàtiques que s'editen actualment Catalunya: *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, *Scripta Nova* i *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. Tanmateix, també s'han inclòs articles d'autors catalans publicats a revistes internacionals, quan no s'ha trobat la publicació equivalent en l'àmbit català o espanyol. Des del punt de vista temàtic, la recerca bibliogràfica ha inclòs, en primer lloc, la notabilíssima producció científica a l'entorn de les dinàmiques metropolitanes desplegades des de Barcelona, que va des de les aportacions de principis dels noranta, ocupades en discernir la naturalesa, les causes i l'abast de les dinàmiques de dispersió i descentralització metropo-

litana, fins a les darreres aportacions, que ja comencen a valorar els efectes de la crisi econòmica sobre l'àmbit metropolità. Menys quantiosa sembla ser la producció dedicada a l'estudi de les transformacions urbanístiques dels espais rurals i turístics de Catalunya, tot i que s'ha pogut identificar un bon nombre de recerques aplicades i estudis de cas, centrades en diferents punts del nostre territori, i amb un indubtable valor per a tots aquells estudiosos preocupats per aquestes qüestions.

El fenomen metropolità a Catalunya

En primer lloc es prestarà atenció als autors que han treballat el desenvolupament del fenomen metropolità a Catalunya, en el qual han tingut una gran importància els processos de dispersió despleats des de la ciutat de Barcelona.

Efectivament, fer referència al fenomen metropolità a Catalunya implica centrar l'atenció en les dinàmiques que es despleguen des de la ciutat de Barcelona, protagonista d'un llarg debat sobre la conveniència de la concentració de població i activitats que ha arribat a aglutinar, i sobre la necessitat o no d'un reequilibri territorial a Catalunya (Nel·lo, 2003). Aquest procés de concentració culmina en el període 1950-1975, quan es produeix la definitiva industrialització d'Espanya i l'assentament de bona part de la població en les principals ciutats del país. En aquest moment, arran dels corrents migratoris interregionals, centrats sobretot en Barcelona i els seus voltants, es produeix un autèntic *boom* constructiu (Ferrer i Nel·lo, 1991; Ferrer, 1997), que provoca l'aparició de barris residencials perifèrics (fileres suburbanes, polígons d'habitatge, àrees d'urbanització marginals) i d'àrees industrials situades a l'extraradi.

A partir de mitjans dels setanta, amb l'aturament dels fluxos migratoris i l'estabilització de la població (Domingo, 1998), la ciutat de Barcelona comença a perdre població. Progressivament aquesta dinàmica es va estenent als municipis dels voltants, fins arribar, més tard, a una situació en la qual el conjunt de la Regió Metropolitana de Barcelona¹ (RMB) tendeix a perdre pes sobre el conjunt de Catalunya (Casassas, 1990; Esteban, 1991; Serra, 1991; Nel·lo, 1995; Clusa i Roca Cladera, 1997; Cabré i Módenes, 1997; Serra, 1997; Nel·lo, 2001). Aquesta evolució reflecteix el profund canvi que es va produir, passant d'una situació de concentració de la població i les activitats a una de desconcentració de totes dues. El resultat és la constitució d'una realitat metropolitàna que s'estén sobre un territori singular, integrada per la ciutat central, pels nuclis conurbats i pels diferents subcentres metropolitans (Sabadell, Terrassa, Mataró, Granollers, Martorell, Vilanova i la Geltrú i Vilafranca del Penedès); uns territoris amb

1. Entesa, aquí, com l'àmbit de planejament definit en el seu moment pel Pla territorial general de Catalunya, i sobre el qual es va dur a terme el Pla Territorial de l'Àmbit Metropolità de Barcelona (Nel·lo, 2010a), que abasta les comarques de l'Alt Penedès, el Baix Llobregat, el Barcelonès, el Garraf, el Maresme, el Vallès Occidental i el Vallès Oriental.

característiques diverses però que, en conjunt, formen una ciutat heterogènia, discontinua i policèntrica (Carrera, 2002; Solans, 2002; Font Arellano, 2004; García López, 2012; Roca Cladera *et al.*, 2009; Masip i Roca Cladera, 2012).

S'ha escrit molt sobre les dinàmiques de dispersió en el context metropolità barceloní, amb un bon nombre d'autors que en els últims vint-i-cinc anys les han analitzat des de diverses òptiques i disciplines (Casassas, 1990; Esteban, 1991; Serra, 1991; Clusa, 1995; Nel·lo, 1995; Cabré i Módenes, 1997; Clusa i Roca Cladera, 1997; Durà, 1997; Módenes, 1997; Serra, 1997; Bertran, 1998; Monclús, 1998; Sánchez, 1998; Trullen, 1998; Nel·lo, 2001; Carrera, 2002; Carreras, 2002; Nel·lo, 2002; Solans, 2002; Durà, 2003; Font Arellano, 2004; Nel·lo, 2004; Herce, 2005; Pujadas i López Villanueva, 2005; Miralles *et al.*, 2007; Royuela *et al.*, 2008; Pujadas, 2009; Nel·lo, 2010b; Miralles, 2011; Masip i Roca Cladera, 2012; Miralles i Tulla, 2012). Seguint a aquests autors, es pot concloure que els factors que han influït de manera més determinant sobre aquestes dinàmiques han estat els següents:

- *Les dinàmiques del mercat immobiliari*, per l'encariment de l'habitatge i el diferencial de preus existent a la regió metropolitana, entre els màxims de les àrees més centrals i els més moderats de les zones més allunyades, tot i que també cal tenir en compte, en aquest sentit, el paper del volum poblacional.
- *La creixent terciarització de les àrees centrals*, o el que és el mateix, Barcelona i els municipis de la primera corona², que incideix en el progressiu augment dels preus del sòl d'aquestes zones, i que es tradueix en la progressiva descentralització de les activitats productives i els serveis de caràcter menys estratègic, amb el creixement dels polígons industrials i els centres comercials a la perifèria.
- *La millora de les infraestructures viàries* (no així del ferrocarril), que ha servit per articular l'espai metropolità i reduir les distàncies, en termes de temps de desplaçament.
- *L'emancipació d'amplis contingents de població*, a causa de l'arribada a l'edat adulta dels nascuts en el *baby boom* de les dècades de 1960 i 1970, que han tendit a retardar la seva emancipació, als quals a més s'ha afegit la recent immigració estrangera.
- *L'absència de planificació territorial*, durant molt de temps, per la dilació amb què es van aprovar els plans territorials parcials –i entre ells el de l'àmbit metropolità– i la poca adequació del planejament urbanístic municipal per gestionar uns fenòmens que adquireixen un caràcter i unes manifestacions cada vegada més globals.

Els efectes d'aquests processos de dispersió metropolitana s'han sumat als d'una dispersió anterior, constituïda per les urbanitzacions de segona residència

2. A l'hora d'estudiar de forma més detallada les dinàmiques que se succeeixen en el context metropolità barceloní s'ha tendit a subdividir l'àmbit en tres unitats territorials: la ciutat central (el municipi de Barcelona), la primera corona (els municipis corresponents a l'Àrea Metropolitana de Barcelona) i la segona corona (la resta de municipis que conformen la Regió Metropolitana de Barcelona).

(Carreras, 2002, Herce, 2005); unes urbanitzacions que en el seu moment (anys seixanta, setanta i principis dels vuitanta) es van constituir responenent a les necessitats de determinats grups socials, sovint persones recentment immigrades des de zones rurals, enfront de les condicions de vida de determinades àrees més centrals, que s'havien constituït de forma accelerada i caòtica, sense una adequada planificació i amb unes densitats desproporcionades (Durà, 1997; Módenes i López Colas, 2005). Aquestes urbanitzacions, sovint situades a menys d'una hora de la ciutat central, han quedat progressivament integrades en l'espai metropolità i, bé sigui per la utilització dels habitatges disponibles, bé sigui per la construcció de nous immobles³, han passat progressivament a ser de primera residència, convertint-se en un factor canalitzador de les migracions intermetropolitanes, en un procés iniciat ja a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta (Pallarès *et al.*, 1991).

Així, amb la conjunció de causes de caràcter general i de factors més particulars s'arriba a una situació en què l'aparent estabilitat del conjunt, característica de la RMB fins a la intensificació de la immigració internacional en el canvi de segle, amaga uns intensos moviments migratoris, de caràcter intermetropolità, associats als canvis de residència (Nel·lo, 1995; Cabré i Módenes, 1997; Durà, 1997; Módenes, 1997), ja sigui en el moment d'adquirir el primer habitatge o a l'hora de fer un canvi per millora. Aquests fluxos constitueixen, cada vegada més, un model migratori complex, amb moviments que es desenvolupen en tots els àmbits territorials i en múltiples direccions (Nel·lo, 2002; Pujadas i López Villanueva, 2005; Pujadas, 2009; Nel·lo, 2010b; Parella, 2010; Miralles i Tulla, 2012), encara que es puguin establir unes pautes generals. D'una banda, aquests fluxos es caracteritzen per anar de les àrees més centrals (Barcelona i els municipis de la primera corona) a les àrees més perifèriques (la segona corona i, fins i tot, la resta de la província), amb uns desplaçaments que a més han tendit a incrementar-se en distància, a causa de la millora de les infraestructures i l'alça de preus del mercat immobiliari, sent la destinació d'aquestes migracions llocs cada vegada més allunyats. D'altra banda, els moviments s'han desplegat dels nuclis més grans als més petits, amb la particularitat que els nuclis més grans, com ara les capitals comarcals, alhora que són receptors dels fluxos de les ciutats més grans i centrals, són l'origen de migracions cap als nuclis més petits dels seus voltants. En aquesta línia, s'observa una tendència creixent a què tots els tipus de municipis, grans i petits, es converteixin, fins a cert punt, en emissors i receptors de població.

3. En aquestes urbanitzacions, per la seva pròpia naturalesa i procés de constitució, moltes de les parcel·les que es van adquirir van romandre anys sense edificar. En aquesta línia, Bertran (1998) diferencia dos períodes respecte a la seva formació: el 1960-1980, caracteritzat per l'aparició de les urbanitzacions sobre el territori rústic, amb l'obertura dels vials, i el 1980-1990, quan es consoliden les urbanitzacions aparegudes en el període anterior. A més, com assenyala Carreras (2002), en moltes ocasions el que es va fer va ser marcar grans extensions preurbanitzades, sovint amb pistes sense pavimentar, i donar el proveïment d'aigua i electricitat. Aquests condicionaments mínims ja permetien, en aquell moment, vendre les parcel·les, amb la promesa que més tard es completarien les obres d'urbanització i es construirien els equipaments. I va ser aquesta urbanització, realitzada de forma precària i en condicions d'il·legalitat, la que va comprometre el sòl i, per tant, la que va fixar l'assentament, ja que posteriorment aquestes ocupacions no van poder ser més que reconegudes jurídicament pel planejament urbanístic.

Aquests processos de dispersió metropolitana han anat acompanyats del progressiu creixement de la mobilitat, ja que es tracta de dos processos substancials: l'obligada i de caràcter laboral, atès que generalment el canvi de residència no implica un canvi de lloc de treball, i també la no obligada i lligada a altres qüestions, com l'oci, les compres, etc. Es produeix, així, una reducció general de l'autocontenció laboral i l'augment del nombre i la longitud dels desplaçaments realitzats de forma quotidiana (Clusa, 1995; Miralles i Cebollada, 2002; López Redondo, 2003; Ajenjo i Sabater, 2004; Miralles i Oliver, 2008; Cebollada i Miralles, 2010; Oliver, 2010; Miralles, 2011). S'assisteix a un cert canvi en les pautes de mobilitat, amb uns fluxos que en primera instància van ser bàsicament de tipus radial, amb una gran preponderància de Barcelona i les ciutats del seu entorn però que, a poc a poc, han anat adoptant també un caràcter reticular i multidireccional, amb l'augment de pes dels diferents subcentres metropolitans i d'altres poblacions, que també adquireixen rellevància (García López, 2012; Roca Cladera *et al.*, 2009; Masip i Roca Cladera, 2012). Uns fenòmens que redunden en l'extensió de les xarxes de relacions funcionals metropolitanes, amb la progressiva incorporació de territoris cada vegada més allunyats.

Finalment, aquestes modificacions en els patrons de distribució de la població tenen la seva incidència en les dinàmiques de producció residencial. En primer lloc, cal destacar l'important creixement del parc d'habitatge des dels anys seixanta (Trilla, 1997; Miralles *et al.*, 2007; Donat, 2010), tant en les zones més centrals com en les més exteriors de la RMB on, a més, la construcció de segones residències ha estat substituïda per la d'habitatges principals. De forma paral·lela, s'assisteix al progressiu canvi en el model urbà que suposa el pas d'unes ciutats que fins aleshores s'havien configurat de forma relativament compacta, densa i vertical, a l'aparició d'unes perifèries caracteritzades per la dispersió i la baixa densitat (Font Arellano, 2004; Muñoz, 2005; Muñoz i García López, 2013), molt connectades amb l'ús del cotxe privat. És així com es produeix una forta proliferació de les residències unifamiliars (aïllades i adossades), amb una especial preponderància de les ciutats intermèdies. La implantació de les tipologies d'habitatge unifamiliar s'ha convertit, així, en un element estructural del procés d'urbanització a Catalunya (Muñoz, 2005). El resultat són uns nous paisatges residencials, poc coherents amb els teixits urbans preexistents, i amb un fort impacte paisatgístic (Busquets *et al.*, 2004). Aquestes tipologies, a més, es caracteritzen per uns elevats costos ambientals (Rueda, 2002), més grans que els de la ciutat compacta, entre els quals cal destacar l'increment del consum d'aigua (Saurí, 2003), especialment per l'augment dels usos exteriors (Domene i Saurí, 2003; Garcia Acosta *et al.*, 2014).

En el canvi de segle, la pèrdua de població de les principals ciutats, amb el paradigma que suposa la ciutat de Barcelona, es va atenuar i en alguns casos fins i tot es va aturar, produint creixements de població de certa magnitud. El canvi de tendència respon, sobretot, a l'arribada d'importants contingents de

població estrangera d'origen extracomunitari (Durà, 2003; Nel-lo, 2004; Gil, 2009; Domingo, 2014), que en aquest període ha fet créixer extraordinàriament la població de Catalunya (dels 6.090.040 habitants de 1996 als 7.519.843 de 2011), tal com reflecteixen els censos i padrons de l'INE. Aquesta població, tot i que s'ha assentat en tot el territori, tendeix a concentrar-se en els nuclis més grans i desenvolupats (Bayona i Blanco Cardona, 2004), i sobretot en determinades àrees com els centres històrics (Bayona, 2007; Bayona i Pujadas, 2010), on s'acumulen dèficits urbanístics i els preus de l'habitatge són més baixos, arribant a contrarestar les pèrdues ocasionades per les migracions internes, ja que les dinàmiques de dispersió de la població, associades a l'adquisició de l'habitatge, han continuat (Coll i Pujadas, 2007; López Gay i Recaño, 2008; Rubiales *et al.*, 2012). Cal fer notar, d'altra banda, que la immigració estrangera ha jugat també el seu paper en les dinàmiques de suburbanització (Miret, 2001; Bayona i Gil, 2008; García Almirall *et al.*, 2008; Bayona i López Gay, 2011), i que en les destinacions d'aquests fluxos, als augments de població produïts per les migracions intermetropolitanes, se sumen també els corresponents a les migracions internacionals (Aguilar, 2015), i desemboquen per tant en creixements notables en molts d'aquests llocs, i molt significatius, sobretot en el cas dels nuclis més petits.

Però més enllà del territori que habitualment s'identifica com RMB, i que –com s'ha pogut veure– ha estat objecte d'un gran nombre d'estudis, a Catalunya es poden reconèixer altres fets metropolitans, amb els respectius fenòmens de desconcentració i dispersió. En aquest sentit, a Girona s'ha constatat l'existència d'una consolidada àrea urbana al voltant de la capital, amb vincles creixents amb les ciutats de l'entorn (Castañer *et al.*, 1998). Una estructura que ha anat evolucionant des de la situació inicial, d'un cert policentrisme, a una estructura funcional dinàmica, cada vegada més jerarquitzada al voltant de la capital, conformant un sistema urbà bastant consolidat (Vicente, 2003), que s'ha anat estenent a cavall entre el Gironès, el Pla de l'Estany i un extrem de la Selva (Gutiérrez Jaramillo, 2008), i que amb el temps ha desembocat en la consolidació del fenomen de la ciutat dispersa en el conjunt de les comarques gironines, amb la implantació de tres grans tipologies d'espais urbanitzats: els eixamples, les urbanitzacions i els polígons d'activitat econòmica (Valdunciel, 2014). De la mateixa manera, s'estableixen dinàmiques d'integració funcional en l'àmbit de Tarragona; una zona molt determinada per les especials característiques del seu espai central, conformat per l'aglomeració urbana de Tarragona-Reus, i on les relacions més intenses es despleguen entre aquestes dues ciutats i Valls (González Reverté i Oliveras, 2003), amb la qual cosa s'estableix una àrea metropolitana de caràcter policèntric, estructurada a través dels eixos que uneixen aquestes tres poblacions (Alberich, 2008). Finalment, també s'han identificat processos similars en els voltants de Lleida, segurament la zona urbana amb unes característiques més distanciades de les de l'aglomeració barcelonina, però on l'increment de la mobilitat obligada i el canvi en les

pautes de localització de la població mostren com s'ha produït l'extensió del fenomen urbà cap als petits nuclis rurals dels voltants (Ganau, 1998 i 2001). En els darrers anys, l'àmbit metropolità barceloní ha tendit a integrar-se amb aquestes altres àrees urbanes de Catalunya (Trullen i Boix, 2003), mitjançant intenses dinàmiques d'interacció, entre les diverses àrees funcionals que teneixen a formar-se (Alberich, 2010).

És així com, amb la intensificació de la pressió urbanística i dels fluxos de mobilitat, relacionada amb la dispersió de les activitats i la població, es pot afirmar que s'ha produït un canvi profund i complex en l'ús social del conjunt del territori, que ha suposat "l'extensió del fenomen metropolità amb relació al conjunt de Catalunya" (Nel·lo, 2001, pàg. 117), de manera que "el territori català s'estructura cada vegada més en un únic sistema urbà, (...) en el qual tant els límits exteriors com les subdivisions interiors varien extraordinàriament segons els criteris (...) que utilitzem en la seva definició ". Amb tot, com assenyala Nel·lo (2001, pàg. 118), no és que "tot Catalunya s'hagi convertit en Barcelona, sinó que tot Catalunya es converteix, cada vegada més, en ciutat". Un sol conjunt urbà, una ciutat-territori, jerarquitzada, policèntrica i plurifuncional, connectada per complexos fluxos i interrelacions, que es despleguen des de l'àmbit metropolità de Barcelona (que comprèn, a més del conjunt de les set comarques de la RMB, determinades zones limítrofes com el Baix Penedès, l'Anoia, el Bages o la Selva), però també a partir de les ciutats grans i mitjanes de la resta del territori: Girona, Tarragona, Reus, Lleida, Manresa, Figueres, etc.

La transformació dels territoris no estrictament metropolitans

A continuació es farà referència a aquelles aportacions que s'han fixat en les dinàmiques de transformació dels espais no estrictament metropolitans del territori català que, entre altres qüestions, desemboquen en la ruptura de les tendències demogràfiques regressives i en una certa expansió de la urbanització.

En aquest sentit, en les darreres dècades també s'ha produït a Catalunya una significativa reestructuració de la realitat socioeconòmica dels espais rurals, marcada pel progressiu canvi de les funcions econòmiques i la creixent pèrdua de pes de les activitats agràries. Un sector, l'agrari, que està sotmès a marcades paradoxes (Estalella i Carrasco, 1998). D'una banda, tot i que la majoria del territori segueix estant conreat i el paisatge segueix sent en moltes bandes agrícol·la, aquest sector representa una part cada vegada més reduïda de la població ocupada. D'altra banda, les activitats agràries es troben a la base d'un potent complex agroindustrial, que opera en uns mercats cada vegada més globalitzats.

En aquest context es produeix una reconfiguració del model de comportament espacial del conjunt de la població catalana, amb la irrupció de les noves

dinàmiques en relació a les pautes residencials i de mobilitat, i la creixent dissociació entre els llocs de residència i treball. En aquest sentit, les migracions associades a la compra de l'habitatge han provocat canvis en la distribució de la població en el conjunt del territori, i que els espais rurals catalans adquireixin una creixent funció residencial (García Pascual i Larrull, 1998; García Coll i Sánchez Aguilera, 2005; Molleví i González Rodríguez, 2007; Guirado i Cuadrado, 2008; Guirado i Tulla, 2010). D'aquesta manera, mentre que els municipis més grans, amb Barcelona al capdavant, passen a perdre població, els municipis mitjans i fins i tot molts dels més petits abandonen la tendència al despoblament, iniciant una etapa de certa recuperació demogràfica. D'altra banda, la modificació de les pautes de mobilitat obligada de caràcter laboral, detectada ja a principis dels noranta (Castañer, 1994), s'ha anat ampliant i consolidant a tot Catalunya, amb la disminució del nombre de persones que resideixen i treballen en el mateix municipi i l'increment, cada vegada més gran, de les distàncies recorregudes de forma diària, configurant així unes extenses àrees urbanes cada vegada més estructurades sota un ampli conjunt de fluxos diversos (Castañer *et al.*, 2001).

Aquestes migracions sovint comporten moviments de curta distància, entre municipis limítrofs i comarques veïnes. Altres vegades es tracta de fluxos de més llarga distància, amb origen a les principals ciutats catalanes. Però tots ells es caracteritzen perquè ja no responen al patró tradicional de les migracions camp-ciutat. Aquestes dinàmiques han propiciat una certa expansió de la urbanització, en part induïda des de les àrees metropolitanes, però també a causa de les dinàmiques de creixement dels propis nuclis rurals, alhora que han incidit en l'elevada mobilitat que es desplega sobre aquestes àrees (García Pascual, 2003).

Pel que fa a les transformacions d'índole més física, cal destacar la proliferació de l'habitatge unifamiliar, aïllat o adossat, que s'ha anat imposant com a estàndard en molts dels nous paisatges residencials catalans (Ganau, 2001). En determinats àmbits, l'assentament de la nova població s'absorbeix també a través de la rehabilitació de les antigues cases de poble o masies; un fet que té l'efecte positiu de la recuperació del patrimoni construït, però que comporta l'encariment de l'habitatge, i incideix negativament en les aspiracions de determinats sectors de la població autòctona (Solana, 2006), com els més joves, que veuen així disminuïda la seva capacitat per accedir a l'habitatge, i es veuen obligats a emigrar cap als principals nuclis de la zona, amb una major oferta d'habitatge, i més equipaments i serveis.

Finalment, aquests processos, juntament amb l'evolució de les pròpies dinàmiques del sector agropecuari (Aldomà, 2009, 2015), contribueixen a la transformació de les estructures econòmiques dels espais rurals, on una part cada vegada més important de la població ja no viu de les activitats agràries. D'aquesta manera, adquireixen una importància creixent altres activitats (Guirado i Tulla, 2010; Sant Eugeni i Barniol, 2012), com els serveis i la construcció,

en què s'ocupa una part cada vegada més important de la població, en llocs de treball als quals accedeix, moltes vegades ja, gràcies a unes elevades mobilitats quotidianes de caràcter laboral (García Pascual, 2003), o gràcies també—encara que de manera força més incipient— a la implantació del teletreball (Cànoves i Blanco Romero, 2006).

Un element que fins al moment ha estat clau en el canvi de funcions dels espais rurals catalans ha estat el turisme, amb la implantació de les diferents modalitats de turisme rural, que responen a les demandes turístiques cada vegada més diversificades de les societats actuals, i que comprenen la valoració turística dels recursos d'aquestes àrees (Cànoves *et al.*, 2004, 2005). Entre aquests valors es poden destacar les activitats agràries i, més concretament, determinats productes considerats de qualitat, com ara el vi (Armesto i Gómez Martín, 2004; Medina i Tresserras, 2008; Prat i Cànoves, 2014), els recursos patrimonials de tipus històric, cultural, industrial o etnològic (Prat i Cànoves, 2012a; Llurdés *et al.*, 2016) i els recursos de tipus natural i paisatgístic (López Monné i Anton, 1996; Basora *et al.*, 2010). El turisme ha servit de catalitzador per a altres negocis i activitats (restauració, comerç, artesanía, etc.), contribuint a l'increment de la renda i les oportunitats laborals en aquests espais.

Així, aspectes com els estils de vida i els nivells de renda de les comarques rurals resulten cada vegada més similars als estàndards de la resta del territori (Aldomà, 2009, 2015), difuminant la frontera entre els espais urbans i els espais rurals, i acabant amb l'antiga dicotomia camp-ciutat. En aquest sentit, l'actual configuració i característiques de les zones rurals a Catalunya no depenen ja d'aspectes tan determinants en el passat, com la dinàmica econòmica de les activitats agrícoles, ramaderes o forestals (Estalella i Carrasco, 1998), sinó que es troben més en funció de l'impuls de les funcions residencials i turístiques. És així com, al costat de certes inèrcies històriques, que encara es deixen sentir sobre aquestes àrees (Aldomà, 2009), com la despoblació, l'envelliment, la solteria masculina o l'emigració de les persones més formades, apareixen noves dinàmiques com l'increment de la mobilitat quotidiana, que s'estructura segons uns patrons cada vegada més urbans; la influència d'internet i les noves tecnologies de la comunicació i la informació (Cànoves i Blanco Romero, 2006), que possibiliten la implantació de noves pautes d'organització social; l'augment de les migracions interiors (Solana, 2005), amb l'arribada de poblacions d'origen urbà; i l'arribada de les migracions internacionals (Solé *et al.*, 2012; Bayona i Gil, 2013; Soronellas *et al.*, 2014), que juntament amb les anteriors també incideixen en la transformació social d'aquestes àrees.

Canvis en els espais turístics i *residencialisme*

Finalment s'abordaran els treballs que han analitzat les transformacions dels espais turístics consolidats de la costa catalana, relacionades, entre altres aspectes, amb el creixent component residencial d'aquestes àrees.

Des d'aquest punt de vista, a Catalunya, igual que a altres llocs de les nostres latituds, en les últimes dècades s'ha assistit a una sèrie de transformacions que posen en qüestió les pautes de desenvolupament turístic (Anton, 2002; Garay i Cànoves, 2009), que es caracteritzen per comportaments més individualitzats i exigents. D'aquesta manera, creix la valoració del patrimoni natural, cultural, etnogràfic o paisatgístic (Donaire *et al.*, 1997; Romagosa, 2001; Sabrià, 2006), amb la preferència per entorns ben conservats i poc degradats, l'interès per conèixer la identitat i la cultura dels llocs que es visiten (Prat i Cànoves, 2012b) o l'augment dels esdeveniments programats (González Reverté, 2010): festivals de música, setmanes gastronòmiques, etc. Davant d'aquesta situació, les destinacions turístiques tradicionals han intentat adaptar-se, qualificant la seva oferta en funció dels nous paràmetres, a través de la recerca de nous recursos i atraccions (Donaire i Mundet, 2001; Anton, 2004a; Calabuig, 2004), que els ajudin a diferenciar el seu producte, diversificant i completant la seva oferta turística, fins a l'extrem que suposa la instal·lació dels parcs temàtics, amb el paradigma en l'àmbit català de Port Aventura (Anton, 1996). De totes maneres, malgrat els canvis experimentats, el turisme de masses de sol i platja continua sent el predominant (García Pascual, 2004), entre altres raons, perquè els espais on es desenvolupa segueixen concentrant la major part de la infraestructura turística.

Amb el progressiu canvi de model turístic, els espais turístics de les costes catalanes —així com els de la resta del litoral mediterrani espanyol, tant el peninsular com el de les illes— s'han vist sotmesos a noves dinàmiques (López Olivares *et al.* 2005), incloent un progressiu canvi en les seves funcions. Aquest canvi ha coincidit, a més, amb una renovada pressió immobiliària, que es desplega a partir de mitjans dels anys noranta i que, si bé suposa una consolidació del model turístic residencial (González Reverté, 2005), ja no es correspon només amb el turisme, sinó que també té a veure amb la creixent vocació residencial d'aquestes àrees (Valenzuela, 2007). Així, aquests espais reben una sèrie de fluxos de població que s'assenta de forma més o menys permanent, fruit de processos migratoris de diversa índole, i que condueixen, en no pocs llocs, a la reconfiguració dels sistemes urbans, i a l'aparició de una nova jerarquia urbana regional, arran del creixement de les localitats costaneres i l'impuls dels creixements de tipus suburbà (González Reverté, 2008). Aquests processos sovint han incidit en l'extensió de la pressió urbanística sobre els espais interiors; uns espais que tradicionalment n'havien quedat al marge (Anton, 2004b).

Un altre element característic és la proliferació de projectes d'urbanització turística aïllats, disseminats, tancats i segregats, situats al marge de l'estructura urbana preexistent, i sense connexió amb els principals nuclis urbans (Valenzuela, 2007), tot i que en un menor nivell a Catalunya que en altres zones de l'Estat. En aquestes urbanitzacions predominen les tipologies edificatòries de baixa densitat (unifamiliars aïllades i adossades), tot i que es pot trobar una gran varietat tipològica. Es tracta dels *resorts* (o *neoresorts*); uns complexos que

sorgeixen amb un caràcter integrat, ja que comprenen tant segones residències com infraestructura d'allotjament, així com determinats elements d'oferta complementària, de caràcter comercial, de restauració, recreativa o esportiva i de salut, i que ofereixen certes condicions d'aïllament, tranquil·litat i seguretat. La inclusió d'oferta recreativa a les urbanitzacions turístiques és un fet que, tot i que tradicionalment ja s'havia donat (Salvà, 1998), i que en certa manera les defineix, no s'havia produït sota els paràmetres en què es fa ara, amb la proliferació de camps de golf, marines, complexos balnearis i d'aigües termals, centres d'equitació, etc. (Cals, 2003; Anton, 2004a). A més, la inclusió d'aquests elements, més que a un fet turístic, sovint respon a l'interès dels promotors per augmentar el valor de l'oferta immobiliària.

Tots aquests fenòmens impliquen una rellevància cada vegada més gran del que alguns autors han anomenat *residencialisme*. Es tracta d'un concepte al qual se li han atorgat diverses connotacions però que en el cas català s'ha utilitzat d'una manera àmplia i en certa manera dual (Donaire, 2005). En primer lloc, per fer referència a una de les estratègies que utilitzen les àrees turístiques de la costa per fer front al canvi de model turístic: la de la recreació de l'espai urbà. Aquesta estratègia consistiria en l'aposta per l'increment poblacional i la reconversió dels nuclis turístics en autèntiques ciutats, amb un seguit d'actuacions com són la creació de noves centralitats i la generació de serveis de caràcter urbà (Donaire i Mundet, 2001). Però també el concepte de *residencialisme* és utilitzat, en segon lloc, per descriure el procés de transformació que estan experimentant determinades àrees turístiques, amb la pèrdua del pes de la segona residència, a causa de la progressiva conversió de les segones en primeres residències (Fraguell, 2004). Aquesta evolució, com assenyala Cals (2003), pot arribar a constituir un element de diferenciació i un valor afegit per a la pròpia activitat turística, en desenvolupar-se en llocs amb la suficient qualitat urbana; un fet que confereix a aquestes destinacions una sèrie d'avantatges competitiu, i que els pot situar per sobre d'altres assentaments més segregats i de tipus *resort*.

En aquests fenòmens té un paper important, encara que no exclusiu, l'assentament de persones de països del nord d'Europa (Regne Unit, Alemanya, Països Baixos, etc.), atretes per motivacions diferents de les d'indole laboral i més enquadrades dins de la esfera del consum (Williams *et al.*, 1997). Moltes vegades es tracta d'antics turistes que, un cop arribada la jubilació, fixen la seva residència en aquests espais. Aquestes migracions responen, en gran mesura, al clima més càlid i al major nombre de dies de sol, però també a altres factors com la qualitat del sistema de salut, les condicions de seguretat, els avantatges fiscals o la gran quantitat d'oferta immobiliària disponible, en principi, a un preu més ajustat que en els països d'origen (Gustafson, 2002). Aquestes persones s'assenten en les àrees del litoral mediterrani, bé de forma permanent, bé desplaçant-se amb més o menys freqüència als seus països d'origen. Aquestes dinàmiques, tot i que es van iniciar dècades enrere, en el canvi de segle es van veure impulsades per elements nous, com l'eclosió dels vols de baix cost

(Martínez García *et al.*, 2008). Però no sempre són persones jubilades les que es desplacen a aquestes zones, sinó que també es produeix l'assentament de persones encara econòmicament actives (Williams i Hall, 2000), ja sigui posant en marxa el seu propi negoci (en el sector turístic, en l'immobiliari o en altres activitats del sector serveis) (Lardiés, 2000), ja sigui exercint professions liberals, i desenvolupant el seu treball a distància a través del teletreball. No obstant això, les motivacions d'aquestes persones, la major part de les vegades, no són de caràcter econòmic, sinó que responen a motivacions de caràcter més personal, relacionades amb el gaudi d'un determinat clima, entorn, cultura o estil de vida (Lardiés i Castro, 2002).

A aquest fenomen de fixació de la residència definitiva per part de persones del nord d'Europa s'hi suma l'arribada de població estrangera d'origen extracomunitari per motius laborals, així com l'efecte de les dinàmiques lligades amb els fluxos de mobilitat i les migracions que s'estableixen des de les principals àrees metropolitanes. En el cas de Catalunya, aquestes dinàmiques es despleguen des de Barcelona i els seus voltants, però també des d'altres ciutats catalanes, grans i mitjanes (Tarragona, Girona, etc.), en un procés que s'ha produït amb molta força al litoral central barceloní, però que s'ha estès també per la resta del litoral, tant de la Costa Brava com de la Costa Daurada (Anton, 2004b; Donaire, 2005). Aquestes zones turístiques del litoral perimetropolità han jugat un paper rellevant en el procés d'urbanització a Catalunya, quedant cada vegada més integrades des del punt de vista funcional, i adquirint un major component residencial (González Reverté, 2003). Així és com, basant-se en la seva oferta immobiliària, fonamentada en un inici en la segona residència, s'ha produït el creixement de població, amb la progressiva conversió en àrees residencials permanents de les urbanitzacions de segona residència, en municipis de primera i segona línia de zones costaneres com l'àrea central de la Costa Daurada (Rovira i Anton, 2014), el Baix Penedès (González Reverté, 2004), la Selva (Valdunciel, 2005), el Baix Empordà (Solana, 2002) o l'Alt Empordà (Cuadrado, 2006; Molleví i González Rodríguez, 2007). Amb aquest increment demogràfic, i amb la progressiva integració en la realitat metropolitana, aquestes àrees experimenten importants transformacions d'índole socioeconòmica com, per exemple, canvis en la composició social de la població, o en el teixit productiu i l'estructura laboral (González Reverté, 2003, 2005).

Conclusions

Com s'ha pogut comprovar al llarg d'aquestes pàgines, a Catalunya es disposa d'una abundant producció científica sobre els processos de transformació territorial i urbanística realitzada en els darrers vint-i-cinc anys. A través d'aquesta literatura, s'han pogut resseguir les diferents manifestacions en la realitat catalana

del fenomen de la *metropolitanització*, entesa tal com ho fa Indovina (2003), com la integració en un únic conjunt de diferents àrees urbanes, entre les quals s'estableixen relacions i interdependències, i que assoleix una geometria variable en funció de les diverses activitats i usos que es despleguen sobre el territori.

En primer lloc, s'han resseguit les aportacions centrades en el *fenomen metropolità*, i s'ha constatat com a Catalunya es produeix un fort increment de la pressió urbanística i l'extensió dels fluxos de mobilitat, relacionats amb les dinàmiques de dispersió de les activitats i de la població, desplegades inicialment des de Barcelona i els seus voltants. Diverses són les circumstàncies que incideixen en aquest fet: encariment de l'habitatge, terciarització de les àrees centrals, millora de les infraestructures viàries, emancipació d'amplis contingents de població i absència de planificació territorial. Aquests fenòmens s'han desplegat sobre una dispersió anterior, la de les urbanitzacions de segona residència dels anys seixanta i setanta que, en quedar integrades en l'espai metropolità, s'han anat transformant en espais de primera residència. No obstant això, la intensificació de les migracions associades a la compra de l'habitatge i de les mobilitats quotidianes no es registra només a la RMB, sinó que comença a ser un fet comú a tot el territori català, observant-se també a partir de la resta de ciutats grans i mitjanes de la resta del territori.

A continuació, s'han reflectit els treballs que han analitzat les *transformacions dels espais no estrictament metropolitans* de Catalunya, i s'ha vist com aquests espais també experimenten una significativa reestructuració, amb la pèrdua del pes de les activitats agràries i la irrupció de noves activitats econòmiques i noves pautes residencials i de mobilitat; unes pautes que són cada vegada més similars a les de la resta del territori, i que fan que les diferències amb les zones més urbanes tendeixin a disminuir. Una de les conseqüències més significatives de la irrupció d'aquestes tendències seria una certa recuperació demogràfica, i una determinada expansió de la urbanització, en part induïda des de les principals àrees urbanes, però relacionada també amb les dinàmiques de creixement dels propis nuclis rurals.

Finalment, el focus s'ha col·locat sobre aquells autors que s'han fixat en els *canvis en els espais turístics* consolidats del litoral català, que es veuen sotmesos també a noves tendències, entre les quals destaca la modificació en les seves funcions. Les noves dinàmiques comporten un procés de conversió dels habitatges secundaris en habitatges principals, que condueix a la pèrdua del pes de la segona residència i, en suma, al *residencialisme*. D'aquesta manera, amb la conjunció de les diferents corrents migratòries que es desenvolupen, determinades àrees del litoral català es veuen cada vegada més integrades, des d'un punt de vista funcional, amb el conjunt del territori, exercint un paper cada vegada més rellevant en l'avanç del procés d'urbanització a Catalunya.

Així s'ha pogut veure, a través de les aportacions dels diversos autors, com el territori català resulta ser un bon exemple dels efectes de les transformacions econòmiques, socials i culturals de les acaballes del segle xx i principis del XXI,

i que es tradueixen en una dinàmica d'urbanització que es caracteritza per la interacció entre els processos de dispersió metropolitana, que s'estenen cada vegada més pel territori, i les dinàmiques pròpies d'altres àmbits, com són els processos d'urbanització dels espais rurals o la transformació dels espais turístics, amb el creixent pes d'un fenomen com el del *residencialisme*. La revisió conjunta del seguit de publicacions que en els darrers vint-i-cinc anys han analitzat aquests diferents processos ha permès obtenir una visió més àmplia i integrada d'unes dinàmiques que normalment s'aborden de manera més parcial i segmentada.

Tots aquests processos, en el canvi de segle, es van veure amplificats pels efectes del *boom* immobiliari, que va contribuir a impulsar les dinàmiques de dispersió, i que va desembocar en la generació d'una bombolla immobiliària, que va contribuir, i molt, a la posterior crisi econòmica en què encara està immers el país (Romero, 2010). Tot i que de manera encara incipient, comencen a sorgir en la literatura científica territorial i urbanística catalana aportacions centrades en aspectes com ara l'increment de les desigualtats socials experimentada amb la crisi a l'Àrea Metropolitana de Barcelona així com a la resta de Catalunya (Sarasa *et al.*, 2013), l'impacte de la crisi sobre els processos de segregació social i, més concretament, sobre la concentració de població immigrada estrangera (Galeano *et al.*, 2014), o els impactes territorials de la crisi immobiliària, amb l'existència d'un elevat estoc d'habitatges buits i fins i tot inacabats, als quals costarà donar una sortida al mercat a curt i mitjà termini (Gutiérrez Palomero i Delclòs, 2015).

En definitiva, a través de la revisió dels nombrosos estudis recopilats, s'ha pogut comprovar com a Catalunya s'ha produït un canvi profund i complex en l'ús del territori, relacionat amb els processos de dispersió i l'increment de les mobilitats, que s'estén fins a territoris tradicionalment considerats al marge dels processos urbans, i se solapa amb les dinàmiques i lògiques pròpies que es produeixen en cada àmbit en concret: processos d'urbanització de les àrees rurals, redefinició i canvi d'usos dels espais turístics, etc. Amb la conjunció d'aquestes dinàmiques s'ha anat configurant una ciutat dispersa, conformada per elements de diversa índole, de manera que el territori català s'estructura cada vegada més com una única unitat funcional, una *ciutat de ciutats* com l'anomena Nel-lo (2001), connectada per complexos fluxos i interrelacions, i desenvolupada sota unes mateixes dinàmiques, comportaments i estils de vida, i que suposa la manifestació en el territori català del fenomen de la *metropolitanització* teoritzat per Indovina (2003). El conjunt d'aportacions que l'article reflecteix constitueixen un dens corpus que cal valorar, i que cal conèixer a l'hora d'afrontar recerques empíriques sobre aquests processos, tant rellevants en l'últim quart de segle a Catalunya.

Bibliografia

- AGUILAR, Laura (2015). “Barrios étnicos en ciudades medias catalanas”. *Cuadernos Geográficos*, vol. 54, núm. 1, p. 209-229.
- AJENJO, Marc; Albert SABATER (2004). “El impacto de los movimientos migratorios sobre la movilidad habitual por trabajo en Cataluña”. *Scripta Nova*, vol. VIII, núm. 158.
- ALBERICH, Joan (2008). “La mobilitat quotidiana al Camp de Tarragona”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 48, p. 46-63.
- (2010). “La metropolitanització del territori català: una anàlisi a partir dels espais de vida de la població”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 69, p. 39-65.
- ALDOMÀ, Ignasi [dir.]. (2009). *Atlas de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació del món rural.
- (2015). *L'actualitat del món rural*. Lleida: Fundació del món rural.
- ANTON, Salvador (1996). “El Parque Temático Port Aventura. Estrategia de producto para la reestructuración de núcleos turísticos consolidados en Cataluña”. *Estudios Turísticos*, núm. 130, p. 7-36.
- (2002). “El model turístic de Catalunya enfront de les noves tendències de la demanda”. *Revista de Geografia*, núm. 1, p. 119-128.
- (2004a). “De los procesos de diversificación y cualificación a los productos turísticos emergentes. Cambios y oportunidades en la dinámica reciente del turismo litoral”. *Papeles de Economía Española*, núm. 102, p. 316-333.
- (2004b). “Demanda turística i protecció del litoral: un horitzó possible”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 41, p. 69-84.
- ARMESTO, Xosé Antón; Belén GÓMEZ MARTÍN (2004). “Productos agroalimentarios de calidad, turismo y desarrollo local: el caso de Priorat”. *Cuadernos Geográficos*, núm. 34, p. 83-94.
- BASORA, Xavier; Jordi ROMERO; Xavier SABATÉ; Marc SOGUES (2010). “La valorización del patrimonio forestal como recurso ecoturístico en zonas de montaña: el caso del Mig Pallars y el Parque Natural del Alt Pirineu (Pirineo de Lérida, Cataluña)”. *Ager*, núm. 9, p. 31-62.
- BAYONA, Jordi (2007). “Distribució territorial i característiques sociodemogràfiques de la població de nacionalitat estrangera en àmbits urbans: el cas de la ciutat de Barcelona”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 64, p. 7-33.
- BAYONA, Jordi; Maria José BLANCO CARDONA (2004). “Pautes d'associació en l'espai de la població de nacionalitat estrangera a Barcelona”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 43, p. 107-122.
- BAYONA, Jordi; Fernando GIL (2008). “El papel de la inmigración extranjera en la expansión de las áreas urbanas. El caso de Barcelona (1998-2007)”. *Scripta Nova*, vol. XII, núm. 270.
- (2013). “Dinámicas de población y vivienda en el rural profundo catalán (1996-2009): diversificación de situaciones en un periodo de cambio”. *Ager*, núm. 14, p. 35-69.
- BAYONA, Jordi; Antoni LÓPEZ GAY (2011). “Concentración, segregación y movilidad residencial de los extranjeros en Barcelona”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 57 núm. 3, p. 381-412.
- BAYONA, Jordi; Isabel PUJADAS (2010). “Cambios residenciales internos en la ciudad de Barcelona: evolución y características territoriales”. *Investigaciones Geográficas*, núm. 52, p. 9-36.
- BERTRAN, Josep (1998). “Ciutat difusa vs ciutat compacta”, dins: *Conferència dels espais naturals a la plana del Vallès*. Sabadell: ADENC, p. 41-66.
- BUSQUETS, Jaume; Albert CORTINA; Carme FARRÉ (2004). “Estudi per a l'establiment de criteris per a la intervenció i la gestió del paisatge de la DO Penedès a la comarca de l'Alt Penedès”. *Perspectives Territorials*, núm. 6, p. 73-82.
- CABRÉ, Anna; Juan Antonio MÓDENES (1997). “Dinàmiques demogràfiques recents a la Regió Metropolitana de Barcelona”. *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 33, p. 66-76.
- CALABUIG, Salvador (2004). “La competència entre els municipis de la Costa Brava: cooperar i competir”. *Revista de Girona*, núm. 224, p. 262-267.

- CALS, Joan (2003). "Revisión de un turismo mediterráneo". *Annals of Tourism Research en español*, vol. 5, núm. 2, p. 390-415.
- CÀNOVES, Gemma; Asunción BLANCO ROMERO (2006). "Teletrabajo, género y gentrificación en los espacios rurales: nuevos usos y nuevos protagonistas, los casos de Cataluña y Ardèche (Francia)". *Geographicalia*, núm. 49, p. 99-110.
- CÀNOVES, Gemma; Luís HERRERA; Lucía CUESTA (2005). "Turismo rural en Cataluña: condicionantes de la oferta y la demanda". *Investigaciones Geográficas*, núm. 37, p. 5-26.
- CÀNOVES, Gemma; Montserrat VILLARINO; Luís HERRERA; Lucía CUESTA (2004). "Turismo rural en Cataluña y Galicia: Algunos problemas sin resolver". *Cuadernos Geográficos*, núm. 34, p. 111-128.
- CARRERA, Josep Maria (2002). "Aproximacions a l'estructura espacial de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Maneres d'ocupar el territori". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 36, p. 9-24.
- CARRERAS, Josep Maria (2002). "La redistribució de la ciutat al territori de la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 36, p. 25-48.
- CASASSAS, Lluís (1990). "La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 23, p. 40-58.
- CASTAÑER, Mita (1994). "La ciudad real en Cataluña. Las áreas de cohesión". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, núm. 99, p. 101-115.
- CASTAÑER, Mita; Joan VICENTE; Eva COMAS; Gemma BOIX (1998). "Assaig de definició de l'àrea urbana de Girona". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 33, p. 81-90.
- CASTAÑER, Mita; Rosa Maria FRAGUELL; Isabel SALAMAÑA; Rafel LLUSSÀ; Joan VICENTE; Obdúlia GUTIÉRREZ JARAMILLO, O.; Gemma BOIX; José Antonio DONAIRE; Lluís MUNDET (2001). "Las áreas urbanas en Catalunya. Las áreas de cohesión". dins: Mita CASTAÑER; Joan VICENTE; Gemma BOIX [ed.]. *Áreas urbanas y movilidad laboral en España*. Girona: Universitat de Girona, p. 15-33.
- CEBOLLADA, Àngel; Carme MIRALLES (2010). "La movilidad en la región metropolitana de Barcelona: entre los nuevos retos y las viejas prácticas". *Finisterra*, núm. 90, p. 33-47.
- CLUSA, Joaquim (1995). "La mobilitat obligada i els àmbits funcionals a la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 24, p. 51-67.
- CLUSA, Joaquim; Josep ROCA CLADERA (1997). "El canvi d'escala de la ciutat metropolitana de Barcelona". *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 33, p. 44-53.
- COLL, Montserrat; Isabel PUJADAS (2007). "Migració i segregació residencial a la Regió Metropolitana de Barcelona: Sant Cugat del Vallès com a elecció residencial per a les categories professionals altes". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 64, p. 35-50.
- CUADRADO, Sergi (2006). "Transformacions recents dels assentaments a la plana de l'Alt Empordà: un exemple de noves dinàmiques d'urbanització a Catalunya". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 48, p. 83-104.
- DOMENE, Elena; David SAURÍ (2003). "Modelos urbanos y consumo de agua: el riego de jardines privados en la región metropolitana de Barcelona". *Investigaciones Geográficas*, núm. 32, p. 5-17.
- DOMINGO, Andreu (1998). "Evolució recent de la immigració a Catalunya, 1975-1991: continuïtat o ruptura?". *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 6, p. 75-84.
- (2014). "Les migracions contemporànies a Catalunya", dins: *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*, Barcelona: L'Avenç, p. 19-56.
- DONAIRE, José Antonio (2005). "La lògica espacial del turisme a la Costa Brava", dins: *Debat Costa Brava*. Girona: COAC, p. 218-225.
- DONAIRE, José Antonio; Rosa Maria FRAGUELL; Lluís MUNDET (1997). "La Costa Brava ante los nuevos retos del turismo". *Estudios Turísticos*, núm. 133, p. 77-96.
- DONAIRE, José Antonio; Lluís MUNDET (2001). "Estrategias de reconversión turística de los municipios litorales catalanes". *Papers de Turisme*, núm. 29, p. 28-49.

- DONAT, Carles (2010). "L'habitatge a la Regió Metropolitana de Barcelona, 1995-2006". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 51, p. 44-60.
- DURÀ, Antoni (1997). "Descongestión residencial y nueva fragmentación socioespacial en la región de Barcelona: la diáspora de Santa Coloma de Gramenet". *Anales de Geografía*, núm. 17, p. 111-128.
- (2003). "Population deconcentration and social restructuring in Barcelona, a european mediterranean city". *Cities*, núm. 20, núm. 6, p. 387-394.
- ESTALELLA, Helena; Sílvia CARRASCO (1998). "La Catalunya rural contemporània", dins: Salvador GINER [ed.]. *La societat catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut d'Estadística de Catalunya, p. 367-376.
- ESTEBAN, Juli (1991). "El fet metropolità". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 6, p. 15-30.
- FERRER, Amador (1997). "Trames urbanes i polígons d'habitatges en el creixement metropolità de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 26, p. 71-78.
- FERRER, Amador; Oriol NEL·LO (1991). "Barcelona: la transformació d'una ciutat industrial". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 3, p. 10-30.
- FONT ARELLANO, Antonio (2004). "La regió urbana de Barcelona: De la ciutat compacta als territoris metropolitans", dins: Antonio FONT ARELLANO [ed.]. *L'explosió de la ciutat*. Barcelona: COAC. Fòrum Universal de les Cultures Barcelona 2004, p. 244-263.
- FRAGUELL, Rosa Maria (2004). "Turisme de litoral a Catalunya. La pressió de la segona residència", dins: *Congrés de Turisme de Catalunya. Jornada I: Turisme, paisatge i ordenació del territori a Catalunya*, Tarragona.
- GALEANO, Juan; Albert SABATER; Andreu DOMINGO (2014). "Formació i evolució dels enclavaments ètnics a Catalunya abans i durant la crisi econòmica". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 60, núm. 2, p. 261-288.
- GANAU, Joan (1998). "El sistema urbà de Lleida: definició, estructura i dinàmiques recents". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 33, p. 91-106.
- (2001). "El canvi urbà a Catalunya. Anàlisi dels fluxos residencials i laborals a l'àrea de Lleida (1986-1996)". *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 14, p. 57-75.
- GARAY, Luis Alfonso; Gemma CÀNOVES (2009). "El desarrollo turístico en Cataluña en los dos últimos siglos: una perspectiva transversal". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 53, p. 29-46.
- GARCIA ACOSTA, Xavier; Anna RIBAS; Albert LLAUSÀS (2014). "Jardines privados y consumo de agua en las periferias urbanas de la comarca de La Selva (Girona)". *Investigaciones Geográficas*, núm. 61, p. 55-69.
- GARCÍA ALMIRALL, Pilar; Arkaitz FULLAONDO; Agustín FRIZZERA (2008). "Inmigración y espacio socio-residencial en la Región Metropolitana de Barcelona". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, vol. XL, núm. 158, p. 727-742.
- GARCÍA COLL, Arlinda; Dolores SÁNCHEZ AGUILERA (2005). "La población rural en Catalunya: entre el declive y la revitalización". *Cuadernos Geográficos*, núm. 36, p. 387-407.
- GARCÍA LÓPEZ, Miquel Àngel (2012). "Policentrismo y suburbanización en Barcelona". *ACE*, núm. 18, p. 55-68.
- GARCÍA PASCUAL, Francisco (2003). "Las áreas rurales de baja densidad de población en Cataluña: nuevas dinámicas", dins: Francisco GARCÍA PASCUAL [ed.]. *La lucha contra la despoblación todavía necesaria*. Zaragoza: Centro de Estudios sobre la Despoblación y Desarrollo de Áreas Rurales, p. 127-194.
- (2004). "Los desequilibrios territoriales del turismo en la Cataluña de inicios del siglo XXI". *Cuadernos Geográficos*, núm. 34, p. 55-82.
- GARCÍA PASCUAL, Francisco; Antoni LARRULL (1998). "Los cambios recientes en la evolución demográfica de las áreas rurales catalanas: de la crisis al renacimiento". *Agricultura y Sociedad*, núm. 86, p. 33-68.

- GIL, Fernando (2009). “Una población en transformación. El impacto de la inmigración extranjera en las estructuras demográficas de la provincia de Barcelona (2000-2005)”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 66, p. 151-172.
- GONZÁLEZ REVERTÉ, Francesc (2003). “El proceso de urbanización en Cataluña. Una visión de las áreas perimetropolitanas del litoral”. *Ería*, núm. 60, p. 17-31.
- (2004). “Procés d’urbanització i desenvolupament residencial a Catalunya. Lectures territorials sobre el cas del Baix Penedès”. *Revista de Geografia*, núm. 3, p. 35-62.
- (2005). “La segunda residencia en Cataluña. Caracterización, impactos y retos”, dins: Tomás MAZÓN; Antonio ALEDO [ed.]. *Turismo residencial y cambio social*. Alicante: CAM. FRAX. Universidad de Alicante, p. 73-104.
- (2008). “El papel de los destinos turísticos en la transformación sociodemográfica del litoral mediterráneo español”. *Boletín de la A.G.E.*, núm. 47, p. 79-107.
- (2010). “La celebración de eventos en Cataluña y su uso turístico”. *Anales de Geografía*, vol. 30, núm. 2, p. 107-131.
- GONZÁLEZ REVERTÉ, Francesc; Josep OLIVERAS (2003). “El Camp de Tarragona: frems, possibilitats i planejament territorial”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 39, p. 77-99.
- GUIRADO, Carles; Sergi CUADRADO (2008). “Los actuales procesos de urbanización y recuperación demográfica en las áreas rurales de Cataluña: los espacios de montaña (Pirineo catalán) y los espacios de traspais litoral (Empordà)”, dins: José María GÓMEZ ESPÍN; Ramón MARTÍNEZ MEDINA [ed.]. *Los espacios rurales españoles en el nuevo siglo*. Murcia: Universidad de Murcia, p. 307-320.
- GUIRADO, Carles; Antoni F. TULLA (2010). “Entre l’abandonament i l’ús intensiu del territori? Sistema d’assentaments i gestió del territori en espais de muntanya. El cas de l’Alt Pirineu català”. *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, vol. 56, núm. 3, p. 607-623.
- GUSTAFSON, Per (2002). “Tourism and seasonal retirement migration”. *Annals of Tourism Research*, vol. 29, núm. 4, p. 899-918.
- GUTIÉRREZ JARAMILLO, Obdúlia (2008). “La mobilitat quotidiana a les Comarques Gironines”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 48, p. 28-44.
- GUTIÉRREZ PALOMERO, Aaron; Xavier DELCLÓS (2015). “¿Hipertrofia inmobiliaria? Análisis de las pautas territoriales del boom e implicaciones del estallido de la burbuja en Cataluña”. *Cuadernos Geográficos*, vol. 54, núm. 1, p. 283-306.
- HERCE, Manuel (2005). “Urbanización, precios del suelo y modelo territorial: La evolución reciente del Área Metropolitana de Barcelona”. *Eure*, núm. 31, p. 35-51.
- INDOVINA, Francesco (2003). “La ‘metropolizzazione del territorio’. Nuove gerarchie territoriali”. *Economia e Società Regionale*, vol. 21, núm. 3/4, p. 46-85.
- LARDIÉS, Raúl (2000). “Immigrantes comunitarios y desarrollo de empresas turísticas en las zonas costeras de Cataluña”. *Ería*, núm. 53, p. 271-285.
- LARDIÉS, Raúl; Marisol CASTRO (2002). “Inmigración extranjera en Cataluña: las nuevas motivaciones de los ciudadanos europeos para el desplazamiento y la atracción del turismo”. *Scripta Nova*, vol. VI, núm. 119.
- LLURDÉS, Joan Carles; Inmaculada DÍAZ; Francesc ROMAGOSA (2016). “Patrimonio minero y turismo de proximidad: explorando sinergias. El caso de Cardona”. *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, vol. 62, núm. 1, p. 55-77.
- LÓPEZ GAY, Antonio; Recaño, Joaquín (2008). “La renovación sociodemográfica de un centro urbano maduro: perfiles migratorios y filtros residenciales en la ciudad de Barcelona”. *Scripta Nova*, vol. XII, núm. 270.
- LÓPEZ MONNÉ, Rafael; Salvador ANTON (1996). “Turismo rural, desarrollo local y preservación del ambiente: elementos para un desarrollo sostenible del turismo en la zona de montaña Prades-Montsant, Cataluña”. *Ería*, núm. 14, p. 227-238.

- LÓPEZ OLIVARES, Diego; Salvador ANTON; Enrique NAVARRO; Oscar PERELLI; Francisco SASTRE (2005). "Cambios y transformaciones en el actual modelo turístico de España". *Annals of Tourism Research en español*, vol. 7, núm. 2, p. 423-446.
- LÓPEZ REDONDO, Joan (2003). "La mobilitat de les persones a la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 38, p. 9-27.
- MARTÍNEZ GARCÍA, Esther; Lluís PRATS, Antonia BARCELÓ (2008). "El turismo de vuelos de bajo coste en el aeropuerto de Girona-Costa Brava". *Estudios Turísticos*, núm. 175-176, p. 105-119.
- MASIP, Jaume; Josep ROCA CLADERA (2012). "Anàlisi retrospectiu del sistema metropolità de Barcelona i la seva influència en l'estructura urbana". *ACE*, núm. 18, p. 100-138.
- MEDINA, Francesc Xavier; Jordi TRESSERRAS (2008). "Turismo enológico y rutas del vino en Cataluña. Análisis de casos: D.O. Penedès, D.O. Priorat y D.O. Montsant". *Pasos*, vol. 6, núm. 3, p. 493-509.
- MIRALLES, Carme (2011). "Dinámicas metropolitanas y tiempos de la movilidad: la región metropolitana de Barcelona, como ejemplo". *Anales de Geografía*, vol. 31, núm. 1, p. 125-145.
- MIRALLES, Carme; Àngel CEBOLLADA (2002). "La mobilitat laboral, de compres i lleure", dins: Salvador GINER [ed.]. *Enquesta de la Regió de Barcelona, 2000*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, p. 41-68.
- MIRALLES, Carme; Carles DONAT; Jaume BARNADA (2007). "Habitatge i mobilitat residencial a la Regió Metropolitana i a la Província de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 46, p. 9-46.
- MIRALLES, Carme; Laia OLIVER (2008). "La mobilitat quotidiana a la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 48, p. 12-27.
- MIRALLES, Carme; Antoni F. TULLA (2012). "La región metropolitana de Barcelona. Dinámicas territoriales recientes". *Boletín de la A.G.E.*, núm. 58, p. 199-318.
- MIRET, Naïk (2001). "Las aportaciones de la inmigración al proceso de metropolización: el caso de Barcelona". *Scripta Nova*, vol. 94, núm. 72.
- MÓDENES, Juan Antonio (1997). "Diferències en la mobilitat residencial a la Regió Metropolitana de Barcelona", dins: Joan ROCA ALBERT [ed.]. *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Barcelona: Institut Municipal d'Història. Proa, p. 331-343.
- MÓDENES, Juan Antonio; Julián LÓPEZ COLAS (2005). "Expansión territorial de la residencia secundaria y ciudad compacta en España: ¿Elementos de un mismo sistema?". *Papers de Demografía*, núm. 274.
- MOLLEVÍ, Gemma; Lucía GONZÁLEZ RODRÍGUEZ (2007). "Segundas residències en la comarca del Alt Empordà". *Investigaciones Geográficas*, núm. 42, p. 125-143.
- MONCLÚS, Francisco Javier (1998). "Estrategias urbanísticas y crecimiento suburbano en las ciudades españolas: el caso de Barcelona". Francisco Javier MONCLÚS [ed.]. *La ciudad dispersa. Suburbanización y nuevas periferias*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 143-167.
- MUÑIZ, Iván; Miquel Àngel GARCÍA LÓPEZ (2013). "Anatomía de la dispersión urbana en Barcelona". *Eure*, vol. 39, núm. 116, p. 189-219.
- MUÑOZ, Francesc (2005). *La producció residencial de baixa densitat*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- NEL-LO, Oriol (1995). "Dinàmiques territorials i mobilitat urbana a la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 24, p. 9-37.
- (2001). *Ciutat de ciutats*. Barcelona: Editorial Empúries.
- (2002). "Dinàmiques urbanes, activitats emergents i polítiques públiques a la Regió Metropolitana de Barcelona". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 36, p. 105-114.
- (2003). "La ciutat i l'equilibri". *Transversal*, núm. 20, p. 62-69.

- NEL·LO, Oriol (2004). “Contra la dispersión, intensidad. Contra la segregación, ciudad”, dins: Joan ROMERO; Joaquín FARINÓS [ed.]. *Ordenación del territorio y desarrollo territorial*. Gijón: Trea D. L, p. 261-285.
- (2010a). “El planeamiento territorial en Cataluña”. *Cuadernos Geográficos*, núm. 47, p. 131-167.
- (2010b). “Les dinàmiques territorials a la Regió Metropolitana de Barcelona (1985-2006). Hipòtesis interpretatives”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 51, p. 16-27.
- OLIVER, Laia (2010). “La mobilitat i el transport”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 51, p. 62-84.
- PALLARÈS, Montserrat; Pilar RIERA; Salvador ANTON; Batis IBARGUREN; Carlos LOZARES (1991). “La residència secundària de la població de Barcelona i de la seva àrea metropolitana (1985-1990)”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 8, p. 9-86.
- PARELLA, Sònia (2010). “Els canvis en les dinàmiques poblacionals de la Regió Metropolitana de Barcelona. La creixent diversificació de l’origen geogràfic i la dispersió pel territori”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 52, p. 38-48.
- PRAT, Josep Maria; Gemma CÀNOVES (2012a). “El patrimonio industrial como dinamizador del territorio. El caso del ecomuseo La Farinera, en Castelló d’Empúries (Cataluña)”. *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, vol. 58, núm. 1, p. 79-100.
- (2012b). “La importancia del turismo cultural en los destinos consolidados. La Costa Brava y los Museos de Dalí”. *Palermo Business Review*, núm. maig 2012, p. 125-144.
- (2014). “Las rutas del vino del Empordà y del Priorat y su dinámica relacional. Dos destinos con diferente grado de desarrollo del turismo enológico y una dinámica relacional similar”. *Estudios Geográficos*, vol. 75, núm. 277, p. 683-705.
- PUJADAS, Isabel (2009). “Movilidad residencial y expansión urbana en la Región Metropolitana de Barcelona, 1982-2005”. *Scripta Nova*, vol. XIII, núm. 290.
- PUJADAS, Isabel; Cristina LÓPEZ VILLANUEVA (2005). “Hogares y cambios residenciales: la diferenciación espacial de los hogares en la Región Metropolitana de Barcelona 1986-2001”. *Cuadernos Geográficos*, núm. 36, p. 409-435.
- ROCA CLADERA, Josep; Carlos R. MARMOLEJO; Montserrat MOIX (2009). “Urban structure and polycentrism: Towards a redefinition of the sub-centre concept”. *Urban Studies*, vol. 46, núm. 13, p. 2.841-2.868.
- ROMAGOSA, Francesc (2001). “Els aiguamolls de l’Empordà: de la destrucció a la protecció i l’ús turístic”. *Estudis de Turisme de Catalunya*, núm. 9, p. 11-15.
- ROMERO, Joan (2010). “Construcción residencial y gobierno del territorio en España: de la burbuja especulativa a la recesión. Causas y consecuencias”, *Cuadernos Geográficos*, núm. 47, p. 17-46.
- ROVIRA, Maria Trinitat; Salvador ANTON (2014). “De destino a ciudad. La reformulación urbana de los destinos turísticos costeros maduros. El caso de la Costa Daurada central”. *ACE*, núm. 25, p. 373-392.
- ROYUELA, Vicente; Jordi SURIÑACH; Manuel ARTÍS (2008). “La influencia de la calidad de vida en el crecimiento urbano. El caso de la provincia de Barcelona”. *Investigaciones Regionales*, núm. 13, p. 57-84.
- RUBIALES, Miguel; Jordi BAYONA; Isabel PUJADAS (2012). “Patrones espaciales de la segregación residencial en la Región Metropolitana de Barcelona: pautas de segregación de los grupos altos”. *Scripta Nova*, vol. XVI, núm. 423.
- RUEDA, Salvador (2002). “Els costos ambientals dels models urbans dispersos”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 36, p. 73-104.
- SABRIÀ, Martí (2006). “El mundo de Salvador Dalí: una invitación realista a descubrir el Ampurdán”. Josep FONT SENTIAS [ed.]. *Casos de turismo cultural: de la planificación estratégica a la gestión del producto*. Barcelona: Ariel, p. 183-202.

- SALVÀ, Pere A. (1998). “Los modelos de desarrollo turístico en el Mediterráneo”. *Cuadernos de Turismo*, núm. 2, p. 7-24.
- SÁNCHEZ, Joan Eugeni (1998). “Barcelona: transformaciones en los sistemas productivos y expansión metropolitana”, dins: Francisco Javier MONCLÚS [ed.]. *La ciudad dispersa. Suburbanización y nuevas periferias*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 59-81.
- SAN EUGENIO, Jordi de; Montse BARNIOL (2012). “Marcas territoriales y desarrollo local en la Cataluña interior. Estudio de caso: Territoris serens (el Lluçanès)”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, vol. 58, núm. 3, p. 417-439.
- SARASA, Sebastià; Sergio PORCEL; Lara NAVARRO (2013). “L'impacte social de la crisi a l'Àrea Metropolitana de Barcelona i a Catalunya”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 56, p. 10-87.
- SAURÍ, David (2003). “Lights and shadows of urban water demand management: The case of the Metropolitan Region of Barcelona”. *European Planning Studies*, vol. 11, núm. 3, p. 229-243.
- SERRA, Josep (1991). “La ciutat metropolitana. Delimitacions, desconcentracions, desequilibris”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 6, p. 31-51.
- (1997). “Migracions metropolitanes i desconcentració demogràfica”. *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 33, p. 77-97.
- SOLANA, Miguel (2002). “Localització del treball, residència i mobilitat laboral: el cas del Baix Empordà”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 53-54, p. 121-151.
- (2005). “Nuevas pautas de migración y poblamiento: Las dinámicas de los municipios de Cataluña”. *Geographicalia*, núm. 46, p. 35-49.
- (2006). “Nuevas dinámicas migratorias en los espacios rurales: vivienda, cambio social y procesos de elitización. El caso del Empordanet (Gerona)”. *Ager*, núm. 5, p. 57-87.
- SOLANS, Joan Anton (2002). “L'ocupació de sòl en el sistema metropolità central durant el període 1980-1998”. *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 36, p. 49-72.
- SOLÉ, Aimada; Carles GUIRADO; Miguel SOLANA (2012). “Cambios en la dinámica demográfica y migratoria del Pirineo catalán: Análisis sociolaboral de la población extranjera”. *Ager*, núm. 12, p. 51-90.
- SORONELLAS, Montserrat; Yolanda BODOQUE; Jordi BLAY; Santiago ROQUER; Ramona TORRENS (2014). “Inmigrar a la Cataluña rural. Contextos de ruralidad y migraciones de mujeres extranjeras hacia pequeños municipios”. *Ager*, núm. 16, p. 111-148.
- TRILLA, Carme (1997). “La Barcelona metropolitana: transformacions generades per l'ocupació residencial”. *Revista Econòmica de Catalunya*, núm. 33, p. 105-115.
- TRULLEN, Joan (1998). “El modelo Barcelona de desarrollo económico-urbanístico: a la búsqueda de flexibilidad territorial”, dins: Quim BRUGUÉ; Ricard GOMÀ [ed.]. *Gobiernos locales y políticas públicas. Bienestar social, promoción económica y territorio*. Barcelona: Ariel, p. 133-144.
- TRULLEN, Joan; Rafael BOIX (2003). *Barcelona, metropolis policéntrica en red*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (*working paper*).
- VALDUNCIEL, Juli (2005). “Costa Brava sud (1985-2001). La dinàmica accelerada de les transformacions en la realitat urbana”, dins: *Debat Costa Brava*. Girona: COAC.
- (2014). “Planeamiento urbanístico y forma urbana en Cataluña. El caso de la región de Girona (1979-2006)”. *Boletín de la A.G.E.*, núm. 65, p. 71-86.
- VALENZUELA, Manuel (2007). “Cambio turístico y nuevos horizontes residenciales”, dins: Antoni A. ARTIGUES; Alicia BAUZÀ; Macià BLÁZQUEZ, M.; Jesús Manuel GONZÁLEZ PÉREZ; Ivan MURRAY; Onofre RULLÁN [ed.]. *Los procesos urbanos postfordistas*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears. AGE, p. 261-302.

- VICENTE, Joan (2003). "La Regió de Girona: un model territorial en transformació, amb potencial i fràgil". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, núm. 39, p. 61-72.
- WILLIAMS, Allan M., Russel KING; Tony WARNES (1997). "A place in the sun: International retirement migration from northern to southern Europe". *European Urban and Regional Studies*, vol. 4, núm. 2, p. 115-134.
- WILLIAMS, Allan M.; Collin M. HALL (2000). "Tourism and migration: New relationships between production and consumption". *Tourism Geographies*, vol. 2, núm. 1, p. 5-27.